

Dr Nina KRŠLJANIN*

Ермолович, Виктор Иванович. 2021. Основные институты гражданского права средневековой Сербии и стран континентальной Европы (X-XV вв.). Минск: Белорусский государственный экономический университет, 301.

Srpskom pravnom istorijom, sasvim razumljivo, primarno se bave domaći naučnici. U međunarodnom naučnom diskursu primarno je zastupljena u radovima koje istraživači iz Srbije objavljuju u časopisima i zbornicima na stranim jezicima, mada se u poslednje vreme ponovo pojavljuje i dobrodošla tendencija objavljivanja monografskih dela za stranu čitalačku publiku (na primer, Popović 2021). Još su ređa dela stranih naučnika na teme iz srpske pravne istorije i plod su uglavnom ličnog interesovanja pojedinaca za određenu pojavu (Angelini 2014; Angelini 2019) ili ličnost (Zimmermann 1962). Međutim, za razliku od dela stranaca o srpskoj i jugoslovenskoj političkoj istoriji koja u nešto većoj meri privlače pažnju domaće stručne javnosti (verovatno zbog širine teme)¹, dela iz pravne istorije Srbije najčešće prolaze pretežno nezapaženo. To se delimično može objasniti očekivanjem da se u njima neće naći nova saznanja i da su to samo izdanja

* Docent, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija, nina.krsljanin@ius.bg.ac.rs.

¹ Sa srpskom i jugoslovenskom političkom istorijom stvari stoje nešto bolje, te postoji veći broj autora koji su se na nju usredsredili u svojim istraživanjima – na primer, Konstantin Nikiforov (*Константин Никифоров*) ili Julija Lobačeva (*Юлия Лобачева*) u Rusiji, Holm Zundhausen (*Holm Sundhaussen*) i Mari-Žanin Čalić (*Marie-Janine Calic*) u Nemačkoj i dr. Posebno ima smisla izdvojiti interesovanje ekonomskih istoričara, kao što je Džon Lamp (*John Lampe*), za istoriju Srbije, Jugoslavije i šire Balkana, kao siromašnog regiona bogatog evropskog kontinenta. Naravno, čitanju svih dela uvek treba pristupiti kritički, naročito kada postoje indikacije o predubedenjima autora – ali glavno je da postoje istraživanja van domaćeg terena koja daju mogućnost za naučni dijalog iz različitih perspektiva.

koja, pretežno na osnovu domaće literature, tematiku približavaju publici koja ne čita srpski jezik. Neka dela su, nesporno, takva. Ali čak ni tada, čini se, nije zgoreg da domaći istraživači znaju kako se tematika naše pravne istorije predstavlja stranom čitaocu te i da, po potrebi, sami napišu radove na stranom jeziku u kojima će nešto dopuniti ili demantovati. Međutim, čak i kada ne naprave naročit doprinos istraživanju domaćih izvora, strani istraživači mogu u svoj rad uneti novu, drugačiju perspektivu – naročito ako delo obogate uporednopravnim pristupom – koja može dati vredne putokaze za dalja istraživanja. Stoga bi na strana dela koja se bave domaćom pravnom istorijom uvek valjalo obratiti pažnju.²

Autor ove knjige Viktor Jermalóvič (*Виктор Ермолович*), istoričar po obrazovanju, predaje pravnu istoriju na Pravnom fakultetu Beloruskog državnog ekonomskog univerziteta u Minsku. U svojim dosadašnjim istraživanjima primarno se bavio pravnim sistemima slovenskih zemalja u srednjem veku te je već objavio dve monografije u kojima daje kratak pregled pravnog sistema srednjovekovne Srbije (Ермолович 2003) i Češke (Ермолович 2015), uz izvesna poređenja sa srodnim pravnim sistemima. Ovoga puta, autor je pred sebe postavio ambiciozniji zadatak: da nešto produbljenije analizira građansko pravo srednjovekovne Srbije, uz širi uporedni pregled pravnih sistema drugih srednjovekovnih država.

Već na prvoj stranici predgovora, nažalost, autor otkriva problematično nekritički odnos prema literaturi, pozivajući se na tekstove Jovana Deretića i Svetislava Bilbije, koji tvrde da je antički obelisk (stela) iz Ksantosa (konkretno, tekst na njemu na likijskom jeziku) spomenik drevne srpske pismenosti i prava!³ Mada se, na sreću, autor tim spomenikom ne bavi u knjizi već ga spominje uzgred, ta i slične neoromantičarske tvrdnje potkrepljene radovima autora koji se u našoj nauci dominantno smatraju pseudonaučnim (osim pomenutih, pojavljuje se i Pešićeva teorija o vinčanskom pismu) provlače se mestimično kroz celu knjigu. Kako se autor već decenijama bavi srpskim pravom, ne može ga izviniti slučajna greška: štaviše, on se poziva na svoje ranije radove – ne pominjući, naravno, da su njegovo oslanjanje na te dubiozne tekstove već ozbiljno kritikovali drugi autori na ruskom jeziku (Шахин 2019). Slično se može zameriti i srpskom recenzentu knjige prof. dr Zoranu Čvoroviću, koji je morao bolje znati o kakvim je napisima reč. Naravno, ne može se decidno tvrditi ni da se istraživanje koje na prvi pogled izazove skepsu u naučnim krugovima ili čiji autor nije po obrazovanju

² Verujem da se isto, *mutatis mutandis*, može primeniti i na radove koji se bave pozitivnim pravom.

³ Kratku kritiku ovih tvrdnji i grubih metodoloških grešaka u njihovom iznošenju, namenjenu široj čitalačkoj publici, već je izneo Radivoj Radić (2005, 219–231).

specijalista za oblast kojom se bavi ne može ispostaviti kao tačno⁴, ali kada je reč o tekstovima koji se opšteprihvaćeno smatraju pseudonaučnim, koji su već u više navrata demantovani i na metodološkom i na činjeničnom planu (npr. Radić 2005), bilo kakva eventualna tvrdnja da je u njima skrivena zanemarena istina morala bi biti potkrepljena veoma ozbiljnim dokazima i metodičnom analizom. Jermalovič ništa od toga ne čini: on tvrdnje pseudoistoričara uzima zdravo na gotovo, čak ih naziva „poznatim naučnicima“ („известными учеными“) – iako pritom Bilbiji prezime uporno piše kao „Bilbi“ – a njihove radove „ozbiljnim istraživanjima“ („серьезными исследованиями“) u okviru „nove“ istorijske škole (str. 27). Takav pristup na samom početku knjige, nažalost, ne sluti na dobro. Pogledajmo dalje.

Knjiga se sastoji iz dva dela. U prvom, uvodnom, koji čini oko četvrtine monografije, govori se o izvorima srednjovekovnog građanskog prava razmatranih zemalja. Podeljen je na dve glave: prva se bavi recipiranim izvorima, a druga onima domaćeg porekla. Redosled može delovati neobično, ali ima hronološku logiku, budući da je, barem u Srbiji, recepcija romejskih tekstova (u Zakonopravilu Svetog Save) prethodila opsežnijoj domaćoj kodifikaciji. Jermalovič, ipak, o Zakonopravilu govori u odeljku o domaćim izvorima (usled originalnosti kompilacije – str. 35), ali krug recipiranih neopravdano širi, postulirajući primenu Zemlji radničkog zakona i Ekloge u Srbiji već od 9. veka. Za Eklogu to obrazlaže postojanjem slovenskih rukopisa (mada i sam dopušta da su možda bugarskog porekla), dok za Zemlji radnički zakon samo iznosi svoje mišljenje da je dospeo u Srbiju u 9. veku i da se morao široko upotrebljavati jer je zemlja bila primarno poljoprivredno orijentisana – ne dajući nikakav dokaz za to datiranje (str. 15). Zatim ovde dodaje i Zakon sudnji ljudem, povodom čijeg porekla se ne opredeljuje ni za jednu od postojećih teorija (koje relativno detaljno iznosi) već tvrdi da ga treba smatrati opšteslovenskim srednjovekovnim pravnim zbornikom te samouvereno pretpostavlja da je upotrebljavan u Srbiji, pozivajući se samo na geografsku bliskost Bugarske (str. 18–21), iako literatura koja se tim spomenikom ozbiljnije bavi takvu mogućnost – sasvim razumljivo – ni ne pominje (na primer, Максимович 2002; Nikolić 2012).

Osim srpskog prava, Jermalovič u manjoj ili većoj meri koristi i impresivno širok izbor drugih izvora: Vinodolski zakonik, neke povelje bugarskih vladara, Rusku pravdu (ponegde i druge izvore srednjovekovnog ruskog

⁴ Reprezentativan za pravnu istoriju je primer Majkla Ventrisa (*Michael Ventris*), poznatog po dešifrovanju linearnog B pisma, koje je dozvolilo istraživanje prava antičke Gortine. Ventris je u ovome uspeo uprkos tome što je po primarnom obrazovanju bio arhitekta, a njegovi prvi lingvistički radovi iz mladalačkih dana počivali su na pogrešnom ubeđenju da je jezik analiziranih natpisa bio etrurski. (Robinson 2002.)

prava), poljske Statute (Zakonik) Kazimira Velikog, češke Statute Konrada Otona, Rožmbersku knjigu i (nesuđeni) zakonik *Maiestas Carolina*, litvanski Zakonik Kazimira IV i Statut Velike kneževine Litvanije, nemačko Saksonsko ogledalo, francuski Zbornik običaja Bovezija te švedski Zakonik kralja Magnusa Eriksona; doduše, neke od njih u prevodu na ruski i sa relativno malo prateće literature.

U drugom, glavnom delu knjige prikazane su osnovne ustanove srednjovekovnog građanskog prava. Autor u tekstu ne prati ni rimsku ni savremenu institucionalnu ili pandektnu sistematiku već primenjuje specifičnu podelu prilagođenu materiji. Prvi odeljak se tiče oblika svojine – i u njemu se pominju svi oblici karakteristični za srednji vek, uključujući i feudalnu, ali i zadružnu svojinu. Tako taj odeljak – nestandardno za danas, smisleno za srednji vek – sadrži i osnove porodičnog prava. Drugi odeljak je posvećen pravnoj i poslovnoj sposobnosti fizičkih lica, treći pojmu pravno lica u srednjem veku, četvrti obligacionom i peti naslednom pravu. Bračno pravo (ni porodično van pitanja porodične imovine) nije razmatrano u tekstu: kako autor za to ne daje nikakvo objašnjenje, verovatno je da se rukovodio savremenom ruskom sistematikom prema kojoj porodično pravo ne spada u građansko pravo već predstavlja odvojenu granu, te stoga nije ni obuhvaćeno naslovom.⁵

Nažalost, celu knjigu karakteriše veliki stepen površnosti: ponegde je izazvana propustima u korišćenju literature, ponegde nepažljivošću u zaključivanju i potkrepljivanju tvrdnji izvornim podacima. Tako, primera radi, autor iznosi smelu tvrdnju da su Stefan Prvovenčani i Sveti Sava zajednički sastavili Zakonopravilo (str. 31, 35, 63–64, 200, 260), ne navodeći pritom nikakav izvor osim sopstvene ranije knjige o srpskom pravu. Usaglašenost reformi crkve i države braće Nemanjića nije upitna: u brojnoj literaturi to se razmatra iz različitih uglova (na primer, Bubalo 2016, 103–122; Kršljanin 2019), ali ne postoji nijedan izvorni podatak koji bi sugerisao koautorstvo srpskog kralja u nastanku Zakonopravila. Dalje, govoreći o vrstama svojine u srednjovekovnoj Srbiji, Jermalović pominje milosnike kao da je u pitanju posebna vrsta držalaca uslovnih poseda – neka varijacija na temu pronijara (str. 131–132). Autor je očigledno nesvestan da se termin koristio da označi lice koje je posredovalo, odnosno pomagalo u izvršenju ‘milosti’ (najčešće vladareve), to jest vladareve volje da zaključi neki posao ili daruje neko lice (Blagojević 2001, 99–139). Nimalo čudno – jer za tu temu koristi samo izdanja izvora, a ne i literaturu. Kada govori o ropstvu, propušta da prikaže

⁵ Alternativni razlog, bliži izvornoj građi, bio bi taj što je bračno pravo u najvećoj meri regulisano kanonskim pravom; međutim, pre bi se očekivalo da to autor pomene.

već viševjekovnu naučnu polemiku o tome da li se otroci srednjovekovnog srpskog prava mogu smatrati robovima⁶, a na jednom mestu, u kontekstu trgovine robljem, koristi nezgrapnu formulaciju kojom kao da sugeriše da su Dubrovnik i Bosna u poznom srednjem veku bili deo Srbije (str. 141).⁷ Za slovensku reč „gost“ tvrdi, bez ikakvih referenci, da je potekla od latinskog „*hostis*“ u značenju „neprijatelj“, iako u savremenoj lingvistici dominira shvatanje da obe reči potiču od neutralnog indoevropskog pojma u značenju stranca, došljaka, i da je reč „*hostis*“ tek kasnije, tokom upotrebe, stekla sada prihvaćeno negativno značenje (Benvenist 2002, 58–61).

Pitanju gradova kao pravnih lica autor posvećuje neujednačenu pažnju, više se usredsređujući na uporedne paralele nego na srpske izvore (str. 159–175), te ne pravi dovoljno jasnu diferencijaciju između različitih kategorija gradova, koja je odavno uobičajena u našoj pravnoj istoriji (Taranovski 1996, 122–128). Time naročito stvara pogrešnu sliku o većoj inkorporisanosti primorskih gradova u srpski pravni sistem nego što je zapravo bilo posredi, a neupućenom čitaocu ne objašnjava dovoljno jasno ni koje su od jadranskih komuna ulazile u sastav Srbije, a koje se pominju kao uporedni primeri. Iz odredaba članova 169. i 170. Dušanovog zakonika o zlatarima izvodi zaključak o državnoj zaštiti esnafske organizacije (str. 165–166), ni ne pominjući u literaturi dominantno tumačenje da je država štitila regalno pravo na kovanje novca (Taranovski 1996, 188–189).⁸ U uvodu odeljka o

⁶ Bubalo (1997) daje kratak pregled polemike i kvalitetnu analizu izvora.

⁷ „Tokom perioda svog postojanja kod Južnih Slovena (do početka 15. veka) ova ustanova [ropstvo – prim. prev.] pretrpela je izvesne izmene, mada su i dalje osnovni izvori ropstva u feudalnoj Srbiji, kao i u drugim slovenskim državama, ostali ratni plen i dužničko ropstvo. Godine 1400. odlukom Senata grada Dubrovnika trgovina robljem je zabranjena. Do tada se obavljala u Bosni i drugim primorskim oblastima zemlje.“ (*„За период своего существования у южных славян (до начала XV в.) этот институт претерпел некоторые изменения, хотя по-прежнему основными источниками рабства в феодальной Сербии, как и в других славянских государствах, были военный плен и долговая кабала. В 1400 г. постановлением Сената г. Дубровника работорговля была запрещена. До этого она велась в Боснии и других приморских районах страны.“*)

⁸ U Prizrenskom prepisu, koji je i Jermalovič koristio, čl. 169. (po Bubalovoj numeraciji 169b) glasi: „Ako li se nađe zlatar izvan gradova i trgova carstva mi, u nekom selu, da se to selo raseli, a zlatar da se spali.“ („Аште ли се шбрѣте златарѣ шсвѣнь градовъ и тръгов царства ми, оу коемъ селѣ, да се този село распе и златарѣ иждеже.“); u čl. 170. se dodaje: „I u gradovima carevim da borave zlatari i da kuju druge potrebe.“ („И оу градовѣх царевѣх да стое златарѣ и да ковоу ине потрѣбе.“). (Bubalo 2010, 112, 214). Jermaloviču promiče relevantni čl. 169a, koji ne postoji u Prizrenskom, ali se javlja u Atonskom i još nekoliko rukopisa, koji glasi: „Ako se nađe zlatar u gradu da kuje novac tajno, da se zlatar spali, a grad da plati globu koliko rekne car.“ („Ако се шбрѣте златарѣ оу градоу ковѣ динаре таино, да се златарѣ иждеже и градъ да плати глобу што рече цар.“)

obligacionom pravu iznosi potpuno nepotkrepljen nalaz da je stanovništvo rane srpske države koristilo norme rimskog privatnog prava, budući da se naselilo na teritoriji nekadašnjeg Rimskog carstva (str. 176). U odeljku o obligacionom pravu dvaput se ponavlja gotovo isti pasus o Zakonopravilu kao izvorniku rukopisa ruske Krmčije, uz kozmetičke izmene, ali sa istom suštinom i istim spiskom fragmenata iz romejskih izvora (str. 189–190 i 201), očigledno kao posledica toga što je autor u monografiju inkorporisao svoje ranije članke o različitim ugovorima, u kojima su navođeni isti podaci. Ni samo inkorporisanje nije izvedeno na sasvim korektan način jer se tekst preuzima u celini bez napomene da je reč o već objavljenom članku – uz samo takvu izmenu da se dotični članak ponegde citira.

Kao naročito negativan primer te prakse može se istaći odeljak o ugovoru o zajmu, u kojem na jednom mestu (str. 208–209) Jermalovič tvrdi da je zabrana uzimanja kamate crkvenim licima ukinuta... hrisovuljom kesara Gregura (*sic*) manastiru Svetih Arhangela iz 1388. godine! Referenca na kraju tog pasusa upućuje na njegov članak o realnim ugovorima u rimskom i srednjovekovnom srpskom pravu (Ермолович 2017, 102), u kojem se nalazi isti tekst gotovo *ad verbum*, samo bez ikakve reference. A činjenično stanje je daleko od onog koje je prikazano u knjizi. Autor može misliti jedino na Svetoarhandelovsku hrisovulju cara Dušana, izdatu između 1348. i 1352. godine (Mišić i Subotin Golubović 2003, 16–17)⁹, u kojoj se pominje da je kesar Grgur, uz carevo odobrenje, priložio crkvi i „Dabiživa kamatnika“, s obavezom da daje manastiru osamnaest lisica godišnje (*Ibid.* 91, 122). Istraživači su iznosili različita mišljenja o tome – od uverenja da se iza „kamatnika“ krije neko drugačije zanimanje (Taranovski 1996, 658), do stava da se nije smatralo problematičnim da crkvi bude podređen svetovnjak koji se legalno bavi davanjem novca na zajam uz kamatu (Mijatović 2012, 496; Gojković 2021, 67) – ali niko nije izvodio zaključak da je time ukinuta zabrana crkvenim licima da se koriste kamatom. Kako i bi – kad se ista zabrana izričito pojavljuje kasnije u istoj hrisovulji.¹⁰ O svemu tome kod Jermaloviča nema ni reči.

Primer, nažalost, ima još i ne bi bilo smisleno sve ih navoditi. Može se zapaziti i nedovoljno korišćenje relevantne savremene literature na srpskom jeziku. Jermalovič koristi klasike (Stojana Novakovića, Teodora Taranovskog,

⁹ Moguće je da je od 1348. godine štamparskom greškom nastala Jermalovičeva 1388. godina.

¹⁰ Norma glasi: „I koji se kaluđer nađe da daje u zakup, žito ili vino, ili dinare daje u kamatu, da se istera.“ („И кто се обрѣте калоугѣрь закоупоуѣ жито или вино, или динаре даѣ у кмату – да се ижде.“). (Mišić i Subotin Golubović 2003, 112, 141).

Aleksandra Solovjeva) i neke relevantne savremene autore (Srđana Šarkića, Biljanu Marković), mada ni njih u dovoljnoj meri, ali neke (na primer, Đorđa Bubala, Zorana Mirkovića) potpuno preskače. Bolji odnos prema literaturi – korišćenje relevantnih savremenih dela, a ne oslanjanje na nepouzdana 'neoromantičarske' spise – pomogao bi autoru da izbegne najveći deo grešaka. Kao sistemski problem može se istaći i autorovo podrazumevanje da su se svi izvori romejskog porekla u Srbiji primenjivali i u praksi – povodom čega su domaći autori daleko oprezniji, zbog značajnih razlika između srpskog i romejskog prava i zbog veoma oskudnih izvora iz prakse (na primer, Mirković 2019).

Uprkos ozbiljnim manama, knjiga ima i vrlinu koja se ne sme zanemariti – širok uporednopravni pristup i stavljanje srednjovekovnog srpskog prava u širi evropski kontekst. Tako autor stavlja Zakonopravilo Svetog Save – mada uz već pomenutu dubioznu tezu o koautorstvu Stefana Prvovenčanog – u kontekst savremene Magna karte (str. 35–36) i u više navrata ističe njegov značaj, zahvaljujući kasnijoj recepciji, i u drugim slovenskim zemljama, pre svega Rusiji (na primer, str. 200–201). Umesno primećuje da se iz normi Dušanovog zakonika može steći slika o razvijenom feudalnom društvu, koja pobija u nekim (zapadnim) krugovima uvreženu predstavu o ekonomskoj i društvenoj zaostalosti srednjovekovne Srbije te pokazuje da su samo osmanska osvajanja zaustavila njen razvoj sličan drugim evropskim zemljama tog vremena (str. 145–146). Na nekoliko primera ističe nepostojanje obenskog prava (prava vladara da nasledi stranca koji je umro na teritoriji njegove države, umesto srodnika u inostranstvu) u srpskom i ruskom pravu kao naprednu i pravednu praksu (str. 150–151).

Ipak, poučen greškama koje Jermalovič pravi u analizi srpskih izvora, čitalac ne može potpuno mirno da prati njegove uporednopravne paralele: ako autor u srpskom pravu, koje je u glavnoj žiži njegovog istraživanja, pravi propuste pomenute vrste, može biti da mu se slične greške potkradaju i u analizi drugih pravnih sistema, a da čitalac koji za njih nije stručan to ne može da primeti. Autorova poređenja nekad ostaju samo na nivou deskripcije, dok nekada izvodi previše smeje zaključke o jednom pravnom sistemu putem paralela sa drugima, poput već pomenutog statusa gradova i esnafskog uređenja. Katkad kao zaključke iznosi potpuno podrazumevane činjenice. Na primer, među zajedničkim osobinama konsenzualnih ugovora u razmatranim pravima ističe saglasnost volja kao formu, činjenicu da su (kao i kod drugih vrsta obligacija) njihov predmet mogle biti stvari u prometu te (zasebno izdvojeno) da se za njihovo zaključenje nije zahtevala ni predaja stvari ni pisana isprava (str. 205). U odeljku o naslednom pravu daje veoma zanimljive uporedne primere nasleđivanja ženskih srodnika (str. 233–

245) koji bi, možda, mogli pomoći da se rasvetli da li se iza „dece“ u čl. 41 Dušanovog zakonika krije prioritet nasleđivanja sinova u odnosu na kćeri¹¹ – ali se u takvu analizu uopšte ne upušta.

Konačni sud mora biti negativan: Jermalovičeva knjiga se ne može preporučiti kao štivo ni poznavacima srpskog prava, a još manje onima koji bi sa njime tek želeli da se upoznaju: previše je u njoj propusta, diskutabilnih ili potpuno pogrešnih sudova. Međutim, onima koji su zainteresovani za produbljeno bavljenje pravnom istorijom itekako se može preporučiti da je otvore i pogledaju šta je ona *mogla* biti da je autor temeljnije i strpljivije pristupio temi; šta druga knjiga slične vrste *može* biti kada se izvedba podigne na odgovarajući nivo – i zašto je potrebno da do toga dođemo.

Malo je ozbiljnih uporednopravnih analiza u našoj skorašnjoj pravnoj historiografiji – i one kojih ima uglavnom se tiču moderne istorije (na primer, Mirković 2020; Popović 2020). U međuratnom periodu na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu izučavana je Istorija slovenskih prava, a predavali su je i pisali za nju udžbenike velikani naše pravne nauke (Taranovski 1923; Соловьев 1937). Danas, nažalost, ne samo da takvog predmeta nema već se druga slovenska prava ne izučavaju ni na kursu iz Usporedne pravne tradicije – ako se ne računaju pokoja rečenica o glavnim ruskim i češkim zakonicima u lekciji o izvorima srednjovekovnog prava i kratka lekcija o pravnoj tradiciji socijalističkih zemalja, napisana pretežno na osnovu zapadne literature (Avramović i Stanimirović, 145–146; 312–317). Ako se izuzme poneki kratak uporednopravni izlet autora koji se bave srpskom pravnom istorijom (već pomenuti Mirković 2020; Кршљанин 2017; Kršljanin and Milinković 2019), naši nastavnici se ne bave pravnom istorijom slovenskih zemalja ni u svom naučnom radu. Ovde nećemo zalaziti u pitanje da li je izostanak naučnog interesovanja izazvao promene u nastavnom planu ili obratno. U istraživanju slovenskih prava, naročito ruskog, znatno su aktivniji Dragan Nikolić (2000; 2016) i Aleksandar Đorđević (2018) sa Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu, te Zoran Čvorović (2018; 2021) sa Pravnog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu.

Pre desetak godina, skrenula sam pažnju na opšte pouke koje bi današnji pravni istoričari mogli izvući iz Bogišićevog (2004) članka „O naučnoj obradi istorije slovenskoga prava“ (Kršljanin 2011a/Kršljanin 2011b). I danas

¹¹ „Koji vlastelin bude imao dece, ili pak ne bude imao dece te umre, i po njegovoj smrti baština pusta ostane, gde se nađe od njegova roda do trećeg bratučeda, taj da ima njegovu baštinu.“ („Кѡи властелинь оузьима дѣт „цоу, а или пакы и не оузьима дѣт „цоу тере оумреть, и по неговѣ сьмрѣти баштина поуоста встане, где се шбрѣте шт негова рода до третѣга братоучеда, тѣзи да имат еговоу баштиноу.“) Bubalo 2010, 83, 164.

ostajem pri tim stavovima, ali bih im decidnije dodala još jedan: ponovo nam je potrebna Istorija slovenskih prava – obogaćena novim naučnim saznanjima i metodologijom. Jermalovičeva knjiga je neuspeli korak ka tome: neka bude uspešna barem kao putokaz i pokaže nam smer u kojem bismo morali da se krećemo – samo pažljivije, temeljnije i studioznije.

LITERATURA

- [1] Avramović, Sima, Vojislav Stanimirović. 2010. *Uporedna pravna tradicija*. 6. izdanje. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- [2] Angelini, Paolo. 2014. *Il Codice di Dušan 1349–1354. Legislazione Greco-Romana e amministrazione dell'impero Serbo-Bizantino*. Roma: Aracne.
- [3] Angelini, Paolo. 2019. *La Legge dell'imperatore Giustiniano*. Roma: Aracne.
- [4] Benvenist, Emil. 2002. *Rečnik indoevropskih ustanova: privreda, srodstvo, društvo, vlast, pravo, religija* (prev. Aleksandar Loma). Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- [5] Blagojević, Miloš. 2001. *Državna uprava u srpskim srednjovekovnim zemljama*. 2. izdanje. Beograd: Službeni list SRJ.
- [6] Bogišić, Valtazar. 2004. O naučnoj obradi istorije slovenskoga prava. 269–290. *Izabrana djela, tom IV: Studije i članci*. Beograd – Podgorica: CID – Službeni list SCG.
- [7] Bubalo, Đorđe. 1997. Šta znači *otrok* u srpskim poveljama?. *Zbornik Matice srpske za istoriju* 56: 19–58.
- [8] Bubalo, Đorđe (prir.). 2010. *Dušanov zakonik*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- [9] Bubalo, Đorđe. 2016. *Srpska zemlja i pomorska u doba vladavine Nemanjića*, knjiga I: *Od Sabora u Rasu do Sabora u Deževu*. Beograd: Filip Višnjić.
- [10] Gojković, Đorđe. 2021. Uticaj Srpske pravoslavne crkve na kamatu u srpskom srednjovekovnom pravu. *Vesnik pravne istorije / Herald of Legal History* 2(2): 53–72.
- [11] Đorđević, Aleksandar V. 2018. *Istorija slovenskih prava: državna vlast i sud*. Niš: Niški kulturni centar.

- [12] Ермолович, Виктор Иванович. 2003. *Право средневековой Сербии (XII–XV вв.)*. Минск: Белорусский государственный экономический университет. [Yermolovich, Viktor Ivanovich. 2003. *Pravo srednevekovoy Serbii (XII–XV vv.)*. Minsk: Belorusskiy gosudarstvenniy ekonomicheskiy universitet.]
- [13] Ермолович, Виктор Иванович. 2015. *Государство и право средневековой Чехии (IX–XVI вв.)*. Минск: Белорусский государственный экономический университет. [Yermolovich, Viktor Ivanovich. 2015. *Gosudarstvo i pravo srednevekovoy Chekhii (IX–XVI vv.)*. Minsk: Belorusskiy gosudarstvenniy ekonomicheskiy universitet.]
- [14] Ермолович, Виктор Иванович. 2017. Реальные договоры в праве Древнего Рима и средневековой Сербии. *Вестник БГЭУ* 6: 92–106. [Yermolovich, Viktor Ivanovich. 2017. *Realnie dogovori v prave Drevnego Rima i srednevekovoy Serbii*. Minsk: Belorusskiy gosudarstvenniy ekonomicheskiy universitet.]
- [15] Zimmermann, Werner Gabriel. 1962. *Valtazar Bogišić 1834–1908: Ein Beitrag zur südslavischen Geistes- und Rechtsgeschichte im 19. Jahrhundert*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- [16] Kršljanin, Nina. 2011a. On the Scientific Elaboration of the History of Slavic Law – Now and Then. *Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review* 3: 249–271.
- [17] Kršljanin, Nina. 2011b. O naučnoj obradi istorije slovenskoga prava – nekad i sad. 433–455. *Spomenica Valtazara Bogišića o stogodišnjici njegove smrti*, knjiga 1, prir. Luka Breneselović, Beograd – Niš: Službeni glasnik – Institut za uporedno pravo – Pravni fakultet Univerziteta u Nišu.
- [18] Кршлянин, Нина. 2017. Титул самодержца (автократора) в Сербии и России: два пути развития византийского наследия. *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения* 22(5): 162–183. [Krshlyanin, Nina. 2017. Titul samoderzhtsa (avtokratora) v Serbii i Rossii: dva puti razvitiya vizantiyskogo naslediya. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 4: Istoriya. Regionovedeniye. Mezhdunarodnie otnosheniya* 22(5): 162–183.]
- [19] Kršljanin, Nina. 2019. Kralj kao zaštitnik crkve: pravna analiza Žičkih povelja Stefana Prvovenčanog. 413–449. *Kraljevstvo i arhiepiskopija u srpskim i pomorskim zemljama Nemanjića*, ur. Ljubomir Maksimović i Srđan Pirivatrić. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti – Srpski komitet za vizantologiju.

- [20] Kršljanin, Nina, Filip Milinković. 2019. The Boyars, the Poet and the Composer. The Portrayal of the Boyar Duma in Pushkin's and Mussorgsky's 'Boris Godunov'. 97–118. *History of Law and Other Humanities*, eds. Virginia Amorosi, Valerio Massimo Minale. Madrid: Carlos III University of Madrid / Dykinson.
- [21] Максимович, Кирилл Александрович. 2002. Древнейший памятник славянского права „Закон судный людем“: композиция, переводческая техника, проблема авторства. *Византийский временник* 61: 24–37. [Maksimovich, Kirill Aleksandrovich. 2002. Drevneyshiy pamyatnik slavyanskogo prava „Zakon sudniy lyudem“: kompozitsiya, perevodcheskaya tekhnika, problema avtorstva. *Vizantiyskiy vremennik* 61: 24–37.]
- [22] Mijatović, Boško. 2012. Kamate: hrišćanski i ekonomski pogled. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 141: 483–502.
- [23] Mirković, Zoran. 2019. Pravni poredak u Srpskoj kraljevini u XIII i XIV veku. 383–411. *Kraljevstvo i arhiepiskopija u srpskim i pomorskim zemljama Nemanjića*, ur. Ljubomir Maksimović i Srđan Pirivatrić. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti – Srpski komitet za vizantologiju.
- [24] Mirković, Zoran. 2020. Kodifikovanje građanskog zakonika nove države i njegovo mesto u istoriji međuratnih evropskih kodifikacija. 267–300. *Sto godina ujedinjenja: formiranje države i prava*, ur. Boris Begović, Zoran S. Mirković. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet.
- [25] Mišić, Siniša, Tatjana Subotin Golubović. 2003. *Svetoarhandelovska hrisovulja*. Beograd: Istarski institut.
- [26] Nikolić, Dragan. 2000. *Drevnorusko slovensko pravo*. 2. izdanje. Beograd: Službeni list SRJ.
- [27] Nikolić, Dragan. 2012. Zakon sudnji ljudem – najstariji slovenski pravni spomenik. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu* 63: 29–38.
- [28] Nikolić, Dragan K. 2016. *Zakon sudnji ljudem – najstariji slovenski pravni zbornik*. Niš: Centar za publikacije Pravnog fakulteta u Nišu – Centar za vizantijsko-slovenske studije Univerziteta u Nišu.
- [29] Popović, Dejan. 2020. Unifikacija poreskog prava u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. 379–435. *Sto godina ujedinjenja: formiranje države i prava*, ur. Boris Begović, Zoran S. Mirković. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet.
- [30] Popović, Dragoljub. 2021. *Constitutional History of Serbia*. Balkan Studies Library, Volume 30. Paderborn: Brill Schöningh.

- [31] Radić, Radivoj. 2005. *Srbi pre Adama i posle njega*. 2. izdanje. Beograd: Stubovi kulture.
- [32] Robinson, Andrew. 2002. *The man who deciphered Linear B: the story of Michael Ventris*. London: Thames & Hudson.
- [33] Solovyev, Aleksandr Vasilyevich. 1937. *Istorija slovenskih prava* (prikupili i sredili R. Stepanović i V. Guzina). Beograd: Futur.
- [34] Taranovski, Teodor. 1923. *Uvod u istoriju slovenskih prava*. Beograd: Geca Kon.
- [35] Taranovski, Teodor. 1996. *Istorija srpskog prava u nemanjićkoj državi*. Beograd: Službeni list SRJ.
- [36] Čvorović, Zoran. 2018. *Dušanov zakonik u ruskom ogledalu: prilog uporednoj srpsko-ruskoj pravnoj istoriji*. Beograd: Catena mundi.
- [37] Čvorović, Zoran. 2021. *Pravo i pravoslavlje*. 2. izdanje. Beograd: Catena mundi.
- [38] Шахин, Юрий Владимирович. 2019. „Обелиск из Ксантаоса“ – несостоявшийся памятник древнеславянского права. *Научный вестник Крыма* 5(23): 1–6. [Shakhin, Yuriy Vladimirovich. 2019. „Obelisk iz Ksantosa“ – nesostoyavshiysya pamyatnik drevneslavyanskogo prava. *Nauchniy vestnik Kryma* 5(23): 1–6.]